

עם המהדורה השנייה

ברוך המקום ברוך הוא שזכותי לראות בדפוס מהדורה שנייה של ספרי "מקורות ומסורות" על סדר נשים. ספר זה נדפס בשנת תשכ"ט ובזמן קצר יחסית אול מן השוק והורגש הצורך להדירו במהדורה חדשה. הביקוש הלך וגבר לאחר שהופיעו ארבעה כרכים נוספים של מקורות ומסורות (על יומא עד חגיגה נדפס בשנת תשל"ה, על מסכת שבת, בשנת תשמ"ב, על מסכתות עירובין ופסחים, בשנת תשמ"ב, על מסכת בבא קמא בשנת תשנ"ג. כולם נדפסו בירושלים). אלה שקנו את האחרונים רצו בכל הסדרה. דבר ולא חצי דבר.

למרות הצורך דחיתי מלהוציא מהדורה חדשה בתקוה שאתפנה ואמלא את החסרון שהחסרתי לפני עשרים וחמש שנה. יש לי כעת להוסיף עליו כהנה וכהנה - בעיקר ביחס לסתמות. כשכתבתי את החיבור ההוא חשבתי - כמו כל החוקרים - שהסתמות קדומים הם, שבזלקם הגדול מוצאם מלפני פטירתו של רב אשי ז"ל, שמחבריהם של הסתמות - "הסתמאים" - היו בני זמנם של האמוראים, וידעו את מקורותיהם ממקור ראשון. כך שאין לפקפק במהימנותם של פירושיהם - עכ"פ לא כפירושיהם את רברי אמוראים.

היום אני משוכנע שרוב רובם של הסתמות מאוחרים הם. מוצאם מלאחר פטירתו של רב אשי (הארכתי בנושא זה במבואי למסכת שבת). הסתמאים, מחברי הסתמות לא היו בני זמנים של האמוראים ולא הכירו את מקורות האמוראים ממקור ראשון. פירושיהם ניתנים לפיקפק ועירעור, והניחו איפוא מקום להתגדר ולפרש כמה מקומות סתומים בשי"ס מחדש.

לדאבוני הרב לא הספקתי להתפנות לסדר נשים. ממשיך אני כעת בהכנת מקורות ומסורות על סדר נויקין אשר יתור עם פעולות לא לימודיות מעסיקות את כל זמני. במהדורה זו הוספתי רק ציונים ואי שם ביאורים אשר נשמטו - מרעת ושלא מרעת - מהמהדורה הראשונה. דברים שצריכים היו להופיע שם ולא הופיעו. אין כאן התאמצות להשיב למבקרים (אשר בדרך כלל היו מאד חיוביים) או לחקן מה שמצאתי אח"כ ראוי לתיקון (מלבד להעיר שבעמוד תקיב הובאה גירסה מכת"י רג'. כשבדקתי אותה עוד פעם לא מצאתיה). גם לא תיקנתי טעויות הדפוס הניכרות. סמכתי על הקורא ועל הלומר שיעשה כן מעצמו. תפילתי בפי שאוכה לגמור את ביאורי על כל השי"ס ולשוב או ביתר שאת וביתר עז לסדר נשים.*

*בינתיים, הערתי על כמה מקומות בסדר נשים שמרם נראה כאילו הסתם התייחס לאמורא. פירשתי אותם באופן שאינו מחייב לומר כן והם רשומים במפתחות למסכתות שבת, עירובין ופסחים, ערך סתמות.

ובסוף, מהדורה שנייה זו מעידה כמאה עדים שאכן ישנם עוד לומדי תורה
המשתוקקים ללמוד גמרא על פי השיטה הביקורתית המדעית. רגלים לדבר שבין
הקונים נמצאים הרבה בחורי ישיבה יחד עם משכילים אשר לא עזבו את תורת ה'.
רק הם מסוגלים להתעמק ולהבין - ולהעריך - מה שנאמר בפנים. המחבר מביע
קורת רוח שכמוהו גם הם, לומדים יקרים אלה, אינם רואים אי-התאמה בין
נאמנות לפשט ולשכל הישר - הבסיס לגישה המדעית - ונאמנות לכל דבר
שבקדושה ואמונה צרופה. מי שרואה בגישה הביקורתית זילזול בכבוד התורה
ולומדיה או פגם בשלימות התורה (היינו הך), כרוך יותר מדי אחרי השקפה
מצומצמת שנאמרה בשעתה למקומה ולזמנה. היום ההשגחה דורשת מאתנו
להיות יותר רחב, להיות יותר פתוח. היא פתחה לפנינו לרווחה את שערי המדע
(ודלתי הספריות) ואיפשרה לנו אפשרויות מרעיות אשר לא שערנון מקודם. והכל
כדי להשתמש בהם. ומי שאינו משתמש בהם, עתיד ליתן דין וחשבון. (על פי
ירושלמי סוף קידושין). רחבה היא מני ים. וכשם שהיא רחבה, כך גם שיטת
לימודה רחבה היא. אין לצמצם אותה.

ה ק ד מ ה

ברוך המקום שזיכני לראות בדפוס את ביאורי על סדר נשים. יהי רצון מלפניו, שכשם שזיכני לראות בדפוס את ביאורי על סדר נשים, כן יזכני לראות בדפוס את ביאורי על שאר הסדרים וספרים אחרים.

•

אין לך מחבר שאין לו שיטה משלו בהבאת ציטטות וצינונים. אני נקטתי בשיטה דלקמן:

הציטטה המילולית היא של המקור הנזכר ראשון. למשל, אם הציטטה היא מן התוספתא וירושלמי, הלישון הוא של התוספתא.

ציטטות סתם של הגמרא הן מדפוס וילנא ושל הירושלמי מדפוס ויניציאה שנת רפב ושל התוספתא (סדר נשים) מהוצאת צוקרמנדל וכו'. ואם ישנם שינויים ולא הערנו עליהם, טעות הם.

שינויי נוסחאות הובאו, לרוב, רק אם היו להם קשר — ואפילו רופף — לענין הנידון בפנים. אמנם אם נגעו לסדר הדורות, הבאנו אותם אפילו כשלא היו להם קשר כלל לענין המתפרש.

כשגירסה מסוימת נמצאת בהרבה מקומות, הסתפקנו לרוב בהבאת שלשה מקומות בהוספת המלה ועוד.

רוב הצינונים הם לראשונים. ויש והשמטנו את הציון לראשון ובמקומו ציינו לאחרון, מפני שהוא כבר הביא את הראשון והוסיף עליו.

ציון הדף בראש העמוד הוא תמיד למלים הראשונות שהובאו מן הגמרא בראש הסימן. כך שלפעמים הענין וההערות שייכים לעמודים הבאים. על הקורא לבדוק.

כשההערה מכילה בהתחלה רק שם, סימן שמה שנאמר בפנים לקוח ממנו בלשונו; „ראה“ ושם, סימן שנמצא שם אבל לא בלשון שהובא בפנים; „השוה“ ושם, סימן שחולק — אם לא על עיקר הדבר, על כל פנים על פרטים.

„וכן גורס“ פירושו שכך יוצא מתוך דבריו; „וכ״ה...“ פירושו שכך כתוב שם. אבל אין ראייה פנימית, מן התוכן.

את הכת״ב, מכון התלמוד ישראלי השלם“ לא ראינו וסמכנו על הרשומים שם שבפתיקאות. (בהזדמנות זו אני רוצה להודות להרב יהושע הוטנר, מנהל המכון ולמשגהו הרב יוסף קליין שבאדיבותם הרבה הרשו לי להשתמש ולצטט מאוצרם הגדול).

•

חובה נעימה לי להודות לכל אלה שעזרו לי להגיע עד הלום, וביחוד:
 לפרופ' ר' א"א פינקלשטיין, גאון המעש וההגות, אשר מיום שנכנסתי
 למחיצתו נתן דעתו עלי לטובה ואימצני לעסוק בתורה ולהגות בה;
 למו"ר ר' שאול ליברמן גאון התורה והמדע — שבעמדי על פרשת דרכים
 לקחני והכניסני לשערי תורת אמת ומאו עמדה לי הזכות להתחמם כנגד אורו;
 לרעי הגדול ר' משה צוקר — אשר הבנתו, עמקותו ושכלו הישר היו לי
 לעינים בכל עת מצוא;

להרב והרבנית אהרון ורטהיים — שפתחו לי דלתי ביתם לרווחה וקיבלוני
 באהבה ועודדוני לעשות חיל. יתברכו כולם מן השמים ותהי משכורתם שלמה.
 ויעמדו על הברכה: ר' אברהם דרום, על שגלגל עמי בסבלנות יתירה בהתקנת
 הכתב יד לדפוס והשגיח בעין פקוחה על ההגהות ועל התיקונים; מר משה
 גרינברג, בעל הדפוס ולסדר אריה ליפקין על שעשו את מלאכתם באמונה רבה.
 יהי נועם השם עליהם ומעשה ידיהם כוננהו.

הספר יצא לאור בסיוע מן העיזבון של המנוח ר' מרדכי אָבֶל. יהי זכרו ברוך.
 ולבסוף, אם היה הסיפק בידי להקדיש ימים ולילות לתורה כדי להעלות ספר
 זה ולסיימו בדפוס, חב אני להחזיק טובה מרובה לרעייתי היקרה צפורה חנה בת
 הרב ברוך הגר הי"ד — שהגינה עלי מפני הביטולים הרבים האורבים לפתחם של
 לומדי תורה. ישלם ה' שכרה ונזכה יחד לגדל ולחנך את שלשת בנינו, ברוך,
 אפרים בצלאל וישעיהו לתורה, לחופה ולמעשים טובים.

כה באייר, תשכח — יום הזיכרון לאמי מורתי מרת פייגא ולאביה הוא זקני
 מו"ר הרב ישעיהו חיים ז"ל. באותו יום בשנת תשרי הגענו — יחד עם
 אחותי חנה יוטא ודודתי עטיל — לאשוויץ. באותו יום נפרדנו זה מזה,
 האם והסב לתאי הגן, האחות והדודה לעינויים קשים עד שגועזו ואני
 גמלטתי לבדי להגיד, להזכיר ולחבוע...

דוד בר' אפרים בצלאל זצ"ל

מ ב א

ידוע דיוקם הקפדני של חז"ל במסירת השמועות ההלכתיות בצורתן המקורית. חובת הדיוק הנה מפורשת בהלכה פסוקה: חייב אדם לומר בלשון רבו, והונחה כהנחת יסוד בלימוד התלמוד. המשא ומתן התלמודי מלא וגדוש דיוקים, פירושים, ותגובות ללשון, ופעמים רק לצירופי-המלים, של המקורות¹ ובלא ההנחה כי הלשון נאמנה ומדויקת הופך כל המשא ומתן לחריצות מלאכותית, ספק קולעת אל האמת, ספק לא².

אף על פי כן אי אפשר להעלים עין מן העובדא כי כמה מן השינויים ההלכתיים המצויים בספרות התלמודית יסודם באי-דיוקו של המוסר. לא הרי האמת הטכסטואלית כהרי האמת ההיסטורית!³ כל טכסט וטכסט ומסורתו בידו, ואסור לנו „להשתמש בכח“ כדי להתאים (הן על ידי תיקון הן על ידי פירוש דחוק) אחת לחברתה. האמת הטכסטואלית דורשת שהן תישארנה מחולקות. ואולם שעה שהן מעידות בשם ר' פלוני דבר והיפוכו — על כרחך שרק דברי אחת מהן הם דברי אלהים חיים („או איהו שקראי או אנא שקרי“ — יבמות נה, ב). ורק אחת מהן מסרה את לשון רבה⁴. הא כיצד? — שגיאות מי יבין! בלא דעת ומבלי שיורגש בכך חדרו ונשתרבבו שינויים; ושינויים במקורות עשויים לגרום קשיים בהבנה.

1. למימרות שהגיעו אלינו בצורתן המקורית, כפי שיצאו מפי המחבר, אנו קוראים „מקורות“. ולא לה שנסתנו בהשתלשלות המסירה, אנו קוראים „מסורות“.
2. יש רגלים לדבר שהיסוד לציוי חייב אדם לומר בלשון רבו — שהיה נר לרגלי עריכת המשנה וסידור הגמרא — לא היה רק משום שחששו שפרפרזה לא תמסור בדיוק את התוכן והכוונה של האומר, אלא גם משום שראו בפרפרזה ניתוק של שלשלת המסורת. רציפות הלשון ורציפות המסורת הלכו בד בבד במהלך מחשבתם של חז"ל. וכשחל שינוי בראשון חל גם שינוי — וממילא פגם — בשני.
3. השה מ"ש מו"ר הגר"ש ליברמן בקרית ספר שי"ד עמ' 324.
4. „בשאר פלוגתות שבש"ס כל אחד קבל מרבתי כן כדעתו ובוזה אמרין אילו ואלו דברי אלהים חיים. אבל בהך פלוגתא וכו' היו מחולקים איך אמר ר' גמליאל וחכמים ובוזה ודאי אחד מהם טעה“ — ערוך לנר יבמות צו, ב. דברי רש"י כתובות נו, א ידועים. ורק לעיתים רחוקות יש תלות את הסתירות בחזרה, שר' פלוני חזר מדעתו, ובבוקר אמר כך ובערב כך, ואז עלינו לחקור „הי מינייהו אחריניתא“ — יבמות סד, ב ובנסמן. חומר מקיף בענין זה, נמצא ביד מלאכי, ערך תלמיד. ברם הוא מביא רק את אלה המקומות שהגמרא עצמה (או קצת מן הראשונים) מעירה עליהם. על שינויי נוסחאות בתלמוד או בין התלמידים, למשל, לא עמד. לענינו, הם לא סחות חשובים מסתירות.

והנה השינויים של אתמול הם „לשון רבו“ של היום. כך הפכו השינויים — עם הקושיות הכרוכות בהם — לחלק מן המסורות, ושוני הסוגיות שניסו לבאר ולארגן את המסורות בצורה שיטתית מקיפה, לרוב לא מצאו תרופה אחרת, כי אם ליישב את הקושיות בדוחק. פירושים דחוקים סימנים מובהקים הם (אף שלא דווקא ולא תמיד ראה להלן), שאין לפנינו המקורות בצורתם הראשונה.⁵

שעור דברינו: סטיות מן הפירוש הפשוט — דהיינו הפירוש העולה מתוך הטכסט מבלי לגרוע או להוסיף עליו, והן רבות בתלמוד — מוכיחות⁵⁰ שלא היו לפני בעלי הסטייה, המקורות בשלימותם,⁵¹ כהויתם⁵² ושלקו בחסר ויתר⁵³.

5. ואל יהא הדבר הזה תמוה בעינינו. כל סוגיא וסוגיא, ואף הקטנה ביותר, דיאלוג הוא בין מובאות קצרות (ואף הסתמות מובאות הן) שנמסרו בביהמ"ד, בעל פה, על ידי המוסרים. (ראה אגרת רב שרירא גאון הוצאת רב"מ ליון עמ' 71.) כל מובאה ומובאה נאמרה על ידי אחד מיותר מארבע מאות תנאים ואמוראים. לר"א היימן, עמוד אחרון, ברכה (ומספר סבוראים, ראה תולדות תנאים ואמוראים. לר"א היימן, עמוד אחרון, ברכה על המוגמר). שחיו בארצות שונות בתנאים שונים, במשך תקופה של יותר משש מאות שנה. כלום פלא הוא שלפעמים לא הכיר לנכון בעל מובאה מאוחרת את המובאה או המובאות הקודמת שאותן הוא בא לפרש ולהשלים?

ראוי להוסיף ששינויים מתרבים עם ריבוי תלמידים. ראש ישיבה שתלמידיו הם מרובים, מרובים גם נוסחות מימותיו. ר' יוחנן מגדולי ראשי ישיבה היה, ועליו, יותר מעל כל אחר, אומרת הגמרא „אמוראי נינהו וליבא דר' יוחנן“.

נמצא שלפעמים דווקא מחמת מיעוט העסק בהן, נשארו המימרות בצורתן המקורית. אך גם בלא פירוש מספיק, מדת מהימנותה של מימרה עומדת לפעמים ביחס הפוך למדת היקף פירושה. („מצאתי בירושלמי וכו' וירושלמי לא עבר עליו קולמס של מגיה ספרים“ — רמב"ן כתובות ראש פרק ה. ועוד) זה אחד מהדבלי יסוד שבין הבבלי ומקביליו. (השוה או"ז ח"א ס' תשנד.) אך אין כאן המקום להתאריך בו.

5. רובים היו שהרשו לעצמם לפרש את המשנה, ברייתא (או מימרה) שלא כגמרא, ולא רק בענייני לשון וכדומה. ר' סעדיה גאון בתשובתו (ראה אוצר הגאונים, כתובות חלק התשובות ס' תשכא) אחרי שמסר את דברי הגמרא, אומר: „אעפ"כ מקום הניחו לנו גם אנו ויכולנו להעמידה כתנאי כ"ד וכו'“. וכן מצאתי בספר באר שבע לר' יששכר בער איילינבורג תשובות ס' כ' שכותב: לא חש הרי"ף להך אוקימתא והוא מפרש מסברא דנפשיה וכו' וכדי שלא תתמה היאך שייך שלא יחוש הרי"ף לאוקימתא דגמרא ויפרש מסברא דנפשיה פירוש אחר, אתן לך דמיון מכל צד בנידון זה גופיה וכו'. ידועים דברי התוספות יום טוב בדעת הרמב"ם וביחוד מ"ש בנוזר פרק ה' משנה ה': „אע"פ שבגמרא לא פירשו כן, הואיל לענין דינא לא נפקא מינה ולא מידי, הרשות נתונה לפרש. שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא שהרשות נתונה לפרש וכו'“. (ראה גם פ' ר' יונתן מלוניל (הובא בשטמ"ק) כתובות נח ב: המשנה שפירשתיה המותר וכו' מיהו אליבא דגמרא אינה מתפרשת כן וכו'). ומעין זה מביא גם ר' מנשה מאיליא בהקדמתו לספר בינת מקרא בשם הגר"א: „חפשי הוא כל איש אשר רוח דעת בו לנטות... ולבחור בפשט המשנה אשר הוא נגד הגמרא“. ראה ספר הגר"א לרי"ל מימון עמ' מד. וראה שם גם עמ' סקורו.

6. שבת יט, ב ובנסמן: ברייתא לא שמיע ליה. ראה גם רשב"ם פסחים קא, ב ד"ה ה"ג: דזימנין שאין הכל בקיאין בברייתא וגם האמורא עצמו זימנין דלא ידע לה להיא ברייתא עד דמיתיי ליה סיעתא מיניה; תשובת הראב"ן (קמה, סע"ד): אבל ברייתות

אין בקיאיין בהן וכו' שבעל התלמוד לא ידע ברייתות אלו ולא שמשוכשות הן; ר"ת בהקדמתו לספר הישר... ברייתא לא שמיע ליה וכו' וגם תמצא ברייתות קטועות בתלמוד ומפרשי בהו אמוראי פירושי טובא וראש הברייתות לא ידעו ותמצאנה שם שלימה וכו'; רמב"ן בחידושיי לחולין עד. א: ומכאן יש ללמוד שאין בעלי הגמרא שוגין ספרא ושמע השומע מקצתה של ברייתא ולא שמע סופה; רשב"א שבת מח. א: נראה לי שר' זירא לא הוי יודע כל אותה ברייתא וכו' ויש כיוצא בזה בהרבה מקומות בתלמוד וכו'. וקידושין סו. ב: ורב ששת וכו' ברייתא אחרייתא ולא שמיע ליה וכו'. (אבל ראה עירובין סו. א.) ועוד מסתברא דנימנין דלא בקיאי בברייתא ואיכא מאן דשמיע ליה רישא דברייתא ולא שמיע ליה סיפא. א"נ איפכא. ואיכא דכוותה בתלמודא. (אבל ראה מהרש"א קידושין שם ד"ה וכו'). ראה תוס' יבמות כה. א ד"ה ואכתי. ב"ק יח. ב ד"ה אלא ושטמ"ק שם. דמב"ן מלחמות ביצה פרק ד' ועוד. ראה גם הע' 29.

השוה ג"כ מ"ש ר' דוד הופמן בספר השנה. ח"ו. עמ' 303 ואילך ור"מ איש שלום בהקדמתו לספרי. פרק ב. ור"ח אלבק במחקרים בברייתא ותוספתא. עמ' 90 ואילך.

7. יש והשוואה קלה עם מקורות מקבילים דיה להוכיח שהדוחק יסודו בנוסח שאינו נכון. מקומות כאלה לפעמים צוינו על ידי המהדירים. ויש. אמנם. והם הרוב. שצריכים לרדת לעומק הסוגיא. נחתה ולהפרידה לחלקיה השונים טרם יתבלט המניע שגרם לדוחק, ולקשרו אח"כ עם נוסח מסוים שסתירתו או הכחשתו ממקום אחר. הדוגמאות בפנים כמעט כולן הן מן המין האחרון.

8. כדאי להעיר כאן גם על הברייתות הידועות בהגדת ליל פסח. המובאות גם במכילתא דר' ישמעאל בשלח מסכתא ב' פ"ו ובמכילתא דרשב"י הוצאת אפשטיין מלמד עמ' 69: ר' יוסי הגלילי אומר מניין שלקו המצרים במצרים עשר מכות ועל הים לקו חמישים מכות. במצרים מה הוא אומר. ויאמרו החרטומים אל פרעה אצבע אלהים הוא. ועל הים מה הוא אומר וירא ישראל את היד הגדולה וכו'. כמה לקו באצבע עשר מכות. אמור מעתה במצרים לקו עשר מכות ועל הים לקו חמישים מכות. ר' אליעזר אומר מניין אתה אומר שכל מכה ומכה שלקו המצרים במצרים היתה של ארבע מכות וכו' אמור מעתה וכו'. ר' עקיבא אומר מניין אתה אומר שכל מכה ומכה שלקו המצרים במצרים היתה של חמש מכות וכו'. אמור מעתה במצרים לקו חמישים מכות ועל הים לקו מאתיים וחמישים מכות.

האמור מעתה וכו' בברייתות ר' אליעזר ור' עקיבא מבוסס על מה שאמר ר' יוסי הגלילי לפני זה. שבים לקו פי חמש מאשר במצרים. לפיכך אם במצרים לקו ארבעים או חמישים מכות. על הים לקו מאתיים או מאתיים וחמישים מכות.

ברם קשה לומר שר' אליעזר — שחי לפני ר' יוסי הגלילי — יבסס את דבריו על יסוד דברי רבי יוסי. על כן נראה שכל זה הוספה מאוחרת היא. על ידי מי שהוא אחר שסיכם את סכום המכות לר' אליעזר ור' עקיבא אליבא דר' יוסי. לכן גם הקדימו לר' יוסי. והנה הוספה זו עושה רושם כאילו ר' יוסי חולק על ר' אליעזר ור' עקיבא. אבל באמת אין כאן מחלוקת: ר' יוסי מיייר באבות מכות. ור' אליעזר ור' עקיבא בתולדותיהן. דוק את הלשון. אצל ר' יוסי נאמר: מניין שלקו המצרים במצרים עשר מכות וכו' בעוד שר"א ור"ע שואלים מניין אתה אומר שכל מכה ומכה שלקו המצרים במצרים היתה של ארבע או חמש מכות. כלומר, כל אב ואב — סך הכל: עשר מכות במצרים וחמישים בים — היה של ארבע וחמש תולדות. אין מי שיחלוק על המסורת הישנה: עשר מכות (אבות) לקו המצרים במצרים. אי"כ לא הרי המכות (אבות) שבאמור מעתה וכו' של ר' יוסי. כהרי המכות (אבות ותולדות) של ר"א ור"ע. צירופם יחד של המאמרים עושה רושם מטעה.

אמנם בעל הנוסח בשמות רבה בשלח כג. ט נמשך אחר רהיטת הלשון. כאילו אמור מעתה וכו' נאמר על ידי בעל המאמר עצמו. ושר' יוסי הגלילי (ר' יהושע לפני נוסחו)

אמנם, מי שהורגל בכך, יש ואף אינו מרגיש זרות בפירושים דחוקים⁹. ואולי דוקא בזה הוא רואה יחודה של התורה, שאינה מדברת בלשון בני אדם¹⁰. תכונת השוני שבה היא היא מעלתה היתירה. ברם לאלה שכל סטיה מן הפירוש הפשוט למעשה סטייה מן האמת היא¹⁰ (והם משוכנעים שחז"ל לא היו נוטשים את הפשט ללא הכרח), אין דרך אחרת אלא להניח שלרוב (פרט לאותם המקומות שנימוק דתי או מוסרי גרם להם לסטות), כשהטכסט לפנינו אינו ניתן להתפרש כפשוטו, מן הסתם חלו בו שינויים (חסרונות ויתרות). שינויים שיסודם באי־דיוקו של המוסר במסירת המקורות — ובעטיים הקשיים¹¹. ואולם הטכסט בצורתו

חולק על ר' אליעזר ור' עקיבא. בהתאמה לזה שינה והתחיל את מאמרו של ר' אליעזר באמור מעתה וכו'. ז"ל: ר' אליעזר אומר מ' מכות לקו המצרים במצרים ומאתים על הים, שכל מכה ומכה שהיתה באה עליהן היו באות ד' וכו'.

9. השוה דברי החתם סופר, בחידושיו לכתובות (שיירי תשובות חת"ס), סטאמר, תרס"ה, עמ' מו: „כי הדוחקים רובם אמיתיים, אמנם השכליים וההמצאות רובם שקר והם המכסים פני האמת וכו'". ע"ש (השוה לעומתו כתובות מב, ב ועוד: ושינויי דחיקי לא משינין לך. ראה גם תמורה כא, רע"א). פחות קיצוניים הם דברי ר' ישראל סלנטר, בהקדמתו לספר „תבונה": „מה היא האמת? לא על הפשטות לבדו יחיה האמת. כי הפשטות אינו אלא סעיף מדרכי הראיות, ועל פי הרוב קושיות החמורות... עומדות הכן ללחום נגד הפשטות ולהזיזה, כאשר אנחנו רואים בדברי התלמוד בהאוקימתות וכו'". השוה הע' 10 והע' 13.

9. ראה מ"ש ר"י היינמן, בדרכי האגדה, עמ' 12.

10. וכבר אמר רב שמואל בן חפני גאון (תורגס ונדפס על ידי ר"ש אברמסון, תרביץ שנה כו עמ' 421): „שלא כל פירוק (תירוץ בגמרא) הוא נכון וקיים. ואולם יתקיים מזה מה שתוכיח ההוכחה על נכונותו. וכבר ייחדנו בספרנו הידוע ב[שם] המבוא אל ידיעת המשנה התלמוד פרק על השינויין וזכרנו תיאוריהם (= ענייניהם) מה נכון מהם ומה בטל".

11. ואולי לא למותר להעיר שהעדר הדוחק אינו מוכיח את ההיפך. כלומר, שכל טכסט המתפרש כפשוטו סימן שהוא לפנינו בצורתו המקורית. שאם כן כיצד נבאר את התופעה השכיחה בספרות הרבנית שאותו מאמר, המיוחס לאותו אדם, מופיע במקורות שונים בשינויים ואף בסתירות? אין זה כי אם שבאחד מהם הטכסט לקה בחסרונות ויתרות, אלא שלרוב אין בידינו להכריע באיזה מהם, כיוון שכל אחד מתפרש יפה.

אמנם אפשר לעמוד על הצורה המקורית של טכסט על אף הסתירות שבמסורות שלפנינו, ועל אף שכל מסורת ומסורת כשלעצמה מתפרשת ללא דוחק. היינו: על ידי שיחזור הנוסח העתיק ששימש בסיס למסורות. כלומר, להוכיח שהמסורות השונות והסתרות זו את זו — הן תוצאות הבנותיהן האינדיבידואליות של נוסח אחר („מקור") עתיק מהם: שכל מסורת ומסורת הבינה והסבירה את הנוסח העתיק באופן אחר. ובמקום מסור את הנוסח העתיק בצורתו הוא. ניסחו את המקור העתיק בהבנותיהן הן — ומכאן השינויים והסתירות שביניהן.

דוגמא קטנה, כתובות ג, ג: נערה שנתארסה ונתגרשה וכו' ר' עקיבא אומר יש לה קנס וקנסה לעצמה. ואילו בברייתא (הובאה בבבלי שם לה, א) הנוסח הוא: יש לה קנס וקנסה לאיבה. ר' עקיבא במקורו רק אמר נערה שנתארסה ונתגרשה יש לה קנס ולא פירש קנסה למי, והתלמידים שבאו אחריו נחלקו בפירוש דבריו: זה

אומר לעצמה וזה אומר לאביה. במרוצת הזמן נכנסו הפירושים לתוך המימרה עצמה כלי להבחין ביניהם, ומכאן הסתירה שבמסורת. וראה לזה ממה שאמרו שם בעמוד ב': ת"ר קנסה למי? לאביה וי"א לעצמה. הגמרא שואלת: לעצמה — אמאי? ומתוך רב חסדא: הכא בנערה שנתארסה ונתגרשה עסקינן וקמילפיגי בפלוגתא דר"ע דמתניתין ור"ע דברייתא. ברייתא זו מתחילה בשאלה. קנסה למי? בלי לקבוע ראשונה את הדין שיש לה לנערה שנתארסה ונתגרשה קנס. אין ספק איפוא שדבריה מוסבים על מקור קדום שבו היה כתוב דין זה, ולא יותר. ובאה ברייתא זו לפרשו. ומסתבר שהמקור ההוא היא המימרא המקורית של ר' עקיבא.

מי הוא המחבר של הוספה זו במשנה — רבי מסדר המשנה או תנא אחר הקודם לו — אי אפשר לדעת. אבל בדוגמא שלהלן קרוב לזוודאי שרבי בעצמו ניסח את המקור העתיק בהתאם להבנתו הוא. למדת שיטתו לשמור על הלשון המקורית ולא לתקן גם "כשצדוף של מקורות שונים דרש ליטוש לשם התאמה". (כלל זה נכון לגבי התק, אבל את דעת החולקים הביא מסדר המשנה לסעמים שלא בלשוניהם. ראה, למשל, משנה גיטין ה. ד: אבא שאול אומר חילוף הדברים. אבא שאול לא אמר "חילוף הדברים" אלא מסדר המשנה קיצר את דבריו.) כוונתנו למשנה ראשונה: מאימתי קורין את שמע ערבין וכו' רבן גמליאל אומר עד עלות השחר. ואולם באבות דר' נתן סוף פרק ב' נאמר: עד קרית הגבר. ואין שני השיעורים האלה דומים שהרי בתוספתא תענית א. ה. ובמקבילות נחלקו רבי ור' אלעזר בר' שמעון בתענית שמתחילה מבוקר, עד מתי הוא יכול לאכול. רבי אומר עד עמוד השחר ור' אלעזר בר' שמעון אומר עד קרית הגבר. מהו איפוא הנוסח המקורי של דברי ר' גמליאל?

והנכון, שרבן גמליאל במקורו אמר "כל הלילה" ונחלקו אחר כך התנאים האחרונים בשיעור של כל הלילה. רבי סובר שהוא עד עמוד השחר — וכך סתם במשנתו כאן — ור' אלעזר בר' שמעון סובר שהוא עד קרית הגבר — וכמותו אולא האבות דר' נתן. וכן מה שאמר רבן גמליאל שם במשנה: הקטר חלבין ואיכרים מצותן עד שיעלה עמוד השחר, במקור היה מצותו כל הלילה — כמו שהוא במשנה מגילה ב. ו בספרא צו פרק יב. ה. הושה גם כן את הנוסח הידוע בהגדת ליל פסח והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה עם התוספתא סוף פסחים: והיו מספרים ביציאת מצרים עד קרית הגבר, ואכמ"ל. הואיל וכבר הוכח שדרכו של רבי להיות נאמן ללשון מקורותיו, על כרחך ששינוי זה, והדומה לו, נכנס לתוך המשנה שלא מדעתו ושלא בהרשנתו.

מענין הדבר, שדוקא זהירותו היתרה של מסדר המשנה כשצירף יחד מקורות שונים למסור אותם כהווייתם בלי ללששם ולהתאימם זה לזה גרמה לפעמים שינוי במשמעות — אם כי לא בנוסח. משמעות כידוע נקבעת במידה לא קטנה על ידי המסגרת. ויש שעל ידי הצירוף של הלכות שונות ממקורות שונים בלי ההתאמה הראויה נוצרה מסגרת חדשה במשנה שהשפיעה גם על המשמעות.

לדוגמא משנה כתיבות יא. ו: הממאנת, השנייה האילונית — אין להם כתובה וכו' ואם מתחלה נשאה לשם אילונית, יש לה כתובה. אלמנה לכהן גדול וכו' יש לה כתובה. משפחות הלשון שבמשנה משמע (כר' הונא בבבלי קא. ב) שאלמנה לכהן גדול וכו' יש להן כתובה אפילו אם לא הכיר בהן, כלומר, אף אם לא נישאה לשם אלמנה לכהן גדול וכו' — שהרי הפרש זה נאמר במשנה רק ביחס לאילונית, ומכיון שלא כללה אותן יחד, כשם שכללה ממאנת, שנייה ואילונית יחד, סימן שדין אלמנה שונה מדין אילונית.

מכל מקום ברייתא מפורשת היא (והובאה בבבלי שם) אלמנה לכהן גדול וכו' הכיר בה יש לה כתובה לא הכיר בה אין לה כתובה.

המקורית ובמסגרתו המקורית חייב להתפרש ללא שום דוחק — כפי פשוטו¹². גישתו¹³ באה להסתייג משתי הגישות הקיצוניות הרווחות בשתי אסכולות: (א) אותם שרואים בדיוקנים רק קשיים מדומים המסתלקים ונעלמים על ידי עיון

והנכון שכל הבא של אלמנה לכהן גדול וכו' הועברה לכאן. מיבמות משנה ט. ג ושם היא נאמרה בניגוד לשנייה, ובשנייה אף בהכיר בה אין לה כתובה. מסדר המשנה שמר על הלשון המקורית והביא את הבבא כמו שהיא בלא להתאימה למסגרת החדשה. אע"פ כן נשתנה הדין. לפי המסגרת שלנו יוצא שאף בלא הכיר בה יש לה כתובה, שאם לא כן מה בינה ובין אילונייה. ברם במקור — במשנה שהיתה לפני מסדר המשנה — נשתנה אלמנה בניגוד לשנייה, ביחס להכיר בה, מה שמאפשר כבר לומר: אבל לא הכיר בה גם לאלמנה אין כתובה. כל כך היתה לשון רבותיו חביבה עליו.

12. עלינו לציין שלפעמים נראה כאילו התלמיד הגיה (או פירש מעין הגהה) את הטכסט שלא לצורך. כלומר, למרות הטענות שבגמרא נגדו, הטכסט מתפרש יפה בלי שום תיקון, או הדומה לו. נשאלת השאלה: מה ראו איפוא על ככה להגיה? משום שהיה ידוע להם ממקור אחר — אם כי לא כברירזת, שאם לא כן היה מביאו והיה מסיק ממנו את המסקנות הדרושות — שקיים נוסח שכזה.

לדוגמא: סוטה מה, א: מפני שהוא צף וכו' שאני התם כיון דאחזיק ביה זכה ביה. והגמרא שואלת: והא מפני שהוא צף קאמר? אימא מפני שהוא כצף (תיקון). ובאמת בתוספתא פ"א ג, ג נאמר בפירוש: „מפני שזכה ביה“ ועוד.

בחרתי בדוגמא זו אעפ"י שיש למצוא הרבה כמותה, כדי להוציא מן ההשקפה המקובלת שכונן זה וכיוצא בו הלשון בתוספתא הותקנה על פי הבבלי. לוא היה הדבר כך כאן, מסתבר שהמתקן היה משתמש בלשונו של הבבלי, ולא היה מחדש נוסח משלו. וכן נראה שלעתים כאילו התלמיד דין חדש על ידי דיוק דחוק — ובאמת ישן הוא ומוצאו מתקופת תנאים, ויוצא מפורש מן הברייתא. אלא משום שלא היתה ידועה לו נדחק למצוא מקורו, ולא ניתן בידו אלא בדווקא, ובוה תפתרנה כמה סוגיות סתומות בש"ס שאנו תמהים ושואלים: למה מתאמץ התלמיד לקיים או לבטל דין או טעם מסוים, בשעה שהמקורות שציטט אינם מכריחים אותו לכך? משום שכך היה מקובל בידו. אמנם רק תמצית הענין נתנה לו במסורת ולא פרטיו (ולעתים גם הוא רק בצורה מקוטעת) והשתמש אח"כ בכוח שכלו החרף והעמוק לגמרו. להשלימו ולמצוא מקורו. עלינו להתייחס לשקלא וטריא ממין זה כעין „אסמכתא“ לענינים המקיימים ממקום אחר.

13. היא לא לגמרי חדשה. השתמשו בה החוקרים, אבל לא באופן שיטתי. והרי גם התעניינותם העיקרית לרוב לא היתה פירוש הסוגיא, אלא ענין אחר הקשור בה. על כן גם לא דנו בה בכל היקפה.

אגב ידועים לי רק שני ספרים (מאמרים ישנם כמה) שעיקר מטרתם היא לפרש את הסוגיות בדרך בקורתית. והם „דרכה של תורה“ לרצ"מ פינליש „הגהות על ש"ס“ לר"צ דינר. (ספרו של ר"א קרכמל אינו מסוג זה).

ספרו של הרב פינליש מלא פירושים נכונים. כל מה שאמר, נאמר בטוב טעם מיוסד על שכל הישר והבנה עמוקה. (הוא, ולא „החלוץ“, היה החלוץ האמיתי). חבל רק שהספר קטן ומצומצם. למשל, על מסכת קידושין יש לו רק עמוד אחד. (אך הפליא לעשות במסכת כתובות). משנתו קב ונקי, אבל ראה הערה 15.

בניגוד לו, יש הרבה שגיאות בהגהותיו של הרב דינר. לא התעמק די בראשונים ולפעמים הסיח דעת גם מן התוס' על המקום. (ראה, למשל, קידושין כה, א). ואצ"ל שלא עסק כהוגן בגירסאות.